National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(65): 204-207
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

आर् यश्वन्त श्रीशायि दीक्षितः
अतिथि अध्यापकः,
विशिष्टाद्वैतवेदान्तविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः

Correspondence:
आर् यश्वन्त श्रीशायि दीक्षितः
अतिथि अध्यापकः,
विशिष्टाद्वैतवेदान्तविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः

विशिष्टाद्वैसिद्धान्तपरिचयः ब्रह्मसूत्रप्रमेश्च

आर् यश्वन्त श्रीशायि दीक्षितः

आचार्यपरम्परा

विष्णुपारम्यप्रतिपादकेषु भारतीयदर्शनेषु विशिष्टमिदं भगवद्रामानुजदर्शनम्। भगवद्रामानुजाचार्य-सिद्धान्तस्य वेदोपनिषदः आळवार्-प्रबन्धाश्च आकरभूता व्यपदिश्यन्ते। भगवद्बोधायनटङ्कद्रमिडगुहदेव-प्रभृतिभिः प्राचीनाचार्यैः प्रवर्तितोऽयं सिद्धान्तो भगवद्रामानुजाचार्यैः विशदीकृतः। तदुक्तम् - 'भगवद्बोधायन-टङ्क-द्रमिड-गुहदेव-कपर्दि-भारुचिप्रभृत्यविगीतशिष्टपरिगृहीतपुरातनवेदवेदान्तव्याख्यान - सुव्यक्तार्थश्रुतिनिकरनिदर्शितोऽयं पन्थाः।'[1] इति, 'भगवद्बोधायनकृतां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्याः सञ्चिक्षिपुः। अतस्तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यस्यन्ते।'[2] इति ।

विशिष्टाद्वैतम्

अस्य पदस्येदं वैशिष्टचमस्ति - अस्मिन् सिद्धान्ते श्रुत्युक्तदिशा भेदाभेदावुभावप्यभ्युपेयेते। यद्यप्यद्वैतं पराकुर्वन्तोऽपि दार्शनिका अद्वैतपदमत्र संयोजयामासुः। अत्रेदं निदानं समासां श्रुतीनां स्वास्थ्यसंरक्षणं प्रामाण्यसंरक्षणं च। अनन्तकल्याणगुणपरिपूर्णं ब्रह्माद्वैतम्। अस्य तु विशेषणानि भवन्ति जीवा अनन्ता जडपदार्थाश्च। जीवेषु जडेषु च परस्परं भेदसद्भावेऽपि (विशेषणेषु भेदसद्भावेऽपि) विशिष्टं पुनर्ब्रह्मैकमेव। एतमेवार्थं विशिष्टाद्वैतदर्शनमिति शब्दः प्रतिपादयति। क्वापि श्रुतिषु विरोधगन्धः नास्ति। एकवाक्यतैव द्रष्टव्या। यथा 'अविक्रियमाणमव्यपदेश्यम्'[3] इत्यादौ ब्रह्मणि मूलरूपे विकाराभावः प्रतिपादितः। 'केवलो निर्गुणश्च'[4] इत्यादौ विकारकारणीभूतगुणराहित्यमप्युक्तम्। 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म'[5] इति भगवतः प्रपञ्चस्य च शरीरशरीरिभावमाश्रित्याभेद उपपादितः। 'तत्त्वमसि'[6] इत्यादि-श्रुतयोऽपि शेषशेषिभावं प्रकार-प्रकारिभावं वा प्रतिपादयन्त्य अद्वैतं व्याचक्षते। एवमेव कार्यकारणभावश्रुतीनामपि ऐदम्पर्यमवधेयम्। सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कारणमुच्यते तदेव हि स्थूलचिदचिद्विशिष्टं कार्यमुच्यते। एवं च ब्रह्मण उपादानत्वप्रतिपादिका श्रुतय अवस्थाविशेषमाश्रित्य उपादानोपादेयभावं ब्रह्मजगतोर्व्याचक्षते। 'अवस्थान्तरयोगित्वमिह उपादानत्वम्' पारिभाषिकं विवक्षितम्। ब्रह्मण निमित्तकारणत्वं सर्वसम्मतमेव। एवं चोपादानत्वं निमित्तत्वं चैकस्मिन्नेव ब्रह्मणि यथा समन्वितं भवेत् तथेह व्याख्यानं विहितमिति सिद्धान्तस्य परं वैशिष्ट्यमिति विज्ञेयम्।

सिद्धान्तसारः

तत्त्वज्ञानार्थं भगवद्रामानुजाचार्यैः यदा काञ्चीस्थः वरदराजः प्रसादितः, तदा काञ्चीपूर्णमहाभागव्याजेन तत्त्वरहस्यमाविश्वकारेति सम्प्रदायविदः व्याचक्षते। तदुक्तम् -

'अहमेव परं तत्त्वं जगत्कारणकारणम्।
क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदः सिद्ध एव महामते॥
मोक्षोपायो न्यास एव जनानां मुक्तिमिच्छताम्।
मद्भक्तानां जनानां च नान्तिमस्मृतिरिष्यते॥
देहावसाने भक्तानां ददामि परमं पदम्।
पूर्णाचार्यमहात्मानं समाश्रय गुणाश्रम्॥'[7]

अयमाशयः - १. अनन्तकल्याणगुणपरिपूर्ण ब्रह्मैव परमं प्रधानं तत्त्वम्। २. जीवेश्वरयोः प्रतीयमानो भेदः प्रमाणत्रयावसितः। अत एव प्रामाणिकः। ३. प्रपत्तिरेव मुक्तिसाधिका। ४. प्रपत्तिमार्गावलम्बिनां भक्तानां

नान्ते नारायणस्मृतिरिष्यते। ५. यस्मिन् जन्मनि तैलधारावद-विच्छिन्नस्मृतिसन्ततिर्जायते, तस्मिन्नेव जन्मनि भौतिकदेहावसाने प्रपत्तिमार्गावलम्बिनो मुक्तिर्भवति। ६. तात्त्विकसंशयार्थं महात्मानं काञ्चिपूर्णं समाश्रय। त्रिसहस्रवत्सरेभ्यः प्राक् विद्यमानैः द्वादशसङ्ख्याकैः तमिळुभाषायां प्रबन्धनिर्मातृभिः, एवं साधकपुरुषैः यामुनाचार्य-यादवप्रकाश-रामानुजाचार्य-वात्स्य-वरदाचार्य-सुदर्शन-भट्ट-वेङ्कटनाथ-महाचार्य-रङ्गरामानुज-वाधूलश्रीनिवासाचार्यप्रभृतिभिः संस्कृतभाषानिबद्धप्रबन्धैः नैकैर्विद्वन्मूर्धन्यैः प्रवर्धितोऽयं सिद्धान्तः।

प्रमाणानि

'प्रमाकरणं प्रमाणम्'[8] इति व्याचक्षाणैः यतीन्द्रमतदीपिकाकारैः प्रत्यक्षानुमानशब्दाश्चेति त्रीणि-प्रमाणानि प्रतिपादितानि। 'साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षम्'[9] इति प्रत्यक्षलक्षणम्। तज्जन्यं ज्ञानमपि प्रत्यक्षमुच्यते। साक्षात्कारित्वादेव तत् स्वतः प्रमाणम्। इदं ज्ञानं सविकल्पक-निर्विकल्पकभेदेन द्विविधम्। ज्ञानोत्पत्तिक्रमस्तु नैयायिकवदङ्गीक्रियते। स्मृतिप्रत्यभिज्ञयोः प्रत्यक्षेऽन्तर्भाव इष्यते। तत्त्वमसि, दशमस्त्वमसीत्यादौ न शाब्दापरोक्षः। धर्मवान् त्वमसीत्यादौ अतिप्रसङ्गात्। सर्वं ज्ञानमपि यथार्थमेवेति पन्थाः। पञ्चीकरणश्रुत्या सर्वत्रापि सर्वस्य विद्यमानत्वेन शुक्तावपि रजतांशः विद्यत एव। बहूनां शुक्त्यंशानाम्ग्रहणात् रजतांशानामल्पीयसां ग्रहणाच्च भ्रमत्वव्यवहारः। बह्वंशग्रहणादेव बाधव्यवहारश्चोपपद्यते।। एवमनुमितिकरणमनुमानम्। तच्च व्याप्यत्वज्ञानम्। अविनाभावो व्याप्तिः। नास्माभिः परामर्श इष्यते। अन्वयव्यतिरकिभेदेन व्याप्तिर्द्विधा। अनुमितौ सर्वत्रापि पञ्चावयवा नेष्यन्ते। अनाप्तानुक्तवाक्यं प्रमाणशब्दः। अन्यशब्दोऽप्रमाणम्। नित्यापौरुषेय-वेदसङ्ग्रहार्थं नञ्द्वयम्। वेदानां कार्यपरत्वेन सिद्धब्रह्मस्वरूप-प्रतिपादकत्वेन च प्रामाण्यमिष्यते। सर्वेषां शब्दानां शरीर-शरीरिभावन्यायेन ब्रह्मणि प्रवृत्तिरङ्गीक्रियते। अनेन न्यायेन ब्रह्म सर्वशब्दवाच्यम्। तदुक्तं वेङ्कटनाथदेशिकाचार्यैः –

'प्रत्यक्षादित्रयं च स्मृतिरिति च मतिः श्रुत्यभीष्टा चतुर्धा
प्रत्यक्षं तत्र साक्षात्प्रतिपदनुमितिः व्याप्तौ व्यापके धीः।
शाब्दी वाचार्थबुद्धिः स्मृतिरपि कथिता संस्क्रियामात्रजा सा
येषामिष्टान्यथाधीः पृथगभिदधिरे तैरिहान्येऽपि भेदाः॥'[10] इति।

द्रव्यनिरूपणम्

१. ईश्वरः, २. जीवः, ३. नित्यविभूतिः, ४. ज्ञानम्, ५. प्रकृतिः, ६. कालः - इति षड् द्रव्याणि।

१. परं ब्रह्म -

नारायणः जगज्जन्मादिकारणतया श्रुतिस्मृतिषु प्रतिपादितः। स्वरूपतः धर्मभूतज्ञानतः विग्रहतश्च व्यापकत्वाद् विभुः। परव्यूहविभवान्तर्याम्यर्चावताररूपेण स षञ्चविधः। परन्तु त्रिपाद् विभूतौ वैकुण्ठे। स एव मूलरूपी नारायणः। वासुदेवसङ्कर्षणादिचतूरूपाणि व्यूहरूपाणि। विभवस्तु तत्सजातीयावतारः। अन्तर्यामी तु सर्वेषां जीवानां हृदयदेशवर्ती। अर्चावतारस्तु अर्चकाभिमतार्चादि-शरीरं स्वीकृत्य अर्चकपराधीनस्नानादिव्यापारवान् भवति। स सर्वदा लक्ष्मीसमेत एव। ईश्वरत्वं व्यासज्यवृत्तिधर्मः।

२. जीवः –

देहेन्द्रियादिविलक्षणोऽणुश्चेतनः जीव उच्यते। तदुक्तम् –

'अणुत्वे सति चैतन्यं जीवलक्षणमुच्यते।
स च देहेन्द्रियादिभ्यो विलक्षणतया मतः॥[11]

जीवाः परतन्त्रा अणवः भगवतः शेषभूताः प्रतिशरीरं भिन्नाश्च। बद्ध-नित्य-मुक्तभेदेन त्रिविधाः। भौतिकलिङ्गशरीरादिबद्धत्वात् 'बद्धाः' उच्यन्ते। संसारमतीताः 'मुक्ताः' उच्यन्ते। गरुडशेषविष्वक्सेनादयः नित्यमुक्ता असङ्ख्याश्च जीवाः 'नित्याः' उच्यन्ते। तदुक्तम् - 'आत्मस्वरूपं च बद्धमुक्तनित्यभेदेन त्रिविधम्। संसारिणः बद्धा उच्यन्ते। मुक्ताः निवृत्तसंसाराः। कदाऽपि संसारमप्राप्ताः नित्या इत्युच्यन्ते शेषगरुडादयः।'[12]

असङ्ख्याः नित्यमुक्ताः सन्तीत्यत्र 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः'[13] इति भगवती श्रुतिर्नः प्रमाणम्। यद्यपि संसारनिवृत्त्यनन्तरं मुक्तौ सर्वे जीवा अनन्तकालपर्यन्तं मङ्गलमङ्गलमप्राकृतविग्रहं परमात्मानं पश्यन्तीति 'सदा पश्यन्ति सूरयः' इति श्रुत्यर्थ उपपादयितुं शक्यते। तथापि 'सदा' पदस्य निरङ्कुशवैशिष्ट्यम् अनेकेषां नित्यसूरिणामङ्गीकार एव सुष्ठूपपन्नं भवति। मुक्त्यनन्तरं परमात्मानं पश्यन्तोऽपि प्राङ् न पश्यन्तीति 'सदा पश्यन्ति सूरयः' इति निरूपितं सार्वकालिकदर्शनं संसारिषु व्याहन्यते। अनेन च नित्यमुक्ता अत्र अभिमता इति विज्ञायते। तदुक्तम् –

'अन्ये चानादिशुद्धाः श्रुतिसमधिगताः सूरयः सन्त्यसङ्ख्या
कर्माभावादनादेर्न तु भवति कदाऽप्येषु संसारबन्धः।
शेषाणां शेषिनश्च स्फुरति सुखतया सर्वदा सर्वतत्त्वे
नित्यानां मुक्तिभाजामपि भुवनकृता भोगमात्रं समानम्॥'[14]

आनन्दादिगुणस्वरूपत्वं सर्वेषां जीवानां समानम्। सर्वे मुक्तियोग्याः। धर्मभूतज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेन नित्यत्वेन च समेषां जीवानां तद्वितितिभूते आनन्दे तारतम्यं मुक्तौ नोपेयते। संसारावस्थायामेव देव-ऋष्यादिभेदेन प्रतीयमानः योग्यताभेद औपाधिकः। मुक्तौ तु सर्वेषां स्वरूपं समानम्।

३. नित्यविभूतिः –

निश्शेषाविद्यानिवृत्तिदेशः शुद्धसत्त्ववती नित्यविभूतिः। सा पुनर्नित्या अप्राकृतशुद्धसत्त्वात्मिका च। ईश्वरस्य मुक्तानां नित्यानां च भोग्यभोगस्थानभोगोपकरणवती।

४. ज्ञानम् –

ज्ञानं प्रभावत् स्वप्रकाशम्। ईश्वरस्य नित्यजीवानां चातिरोहितम्। बद्धानां तिरोहितम्। सर्वा इयं संवित् स्वत एव प्रमाणम्।

सकर्मकावभासत्वं सकर्तृकावभासत्वम् इत्यादिलक्षणान्यपि विज्ञे-यानि। न्यायसिद्धाञ्जने त्वेवं लक्षणं निरूपितम्-

'अत्यन्तवेगितात्यन्तसौक्ष्म्यं निर्भरता तथा।

स्वसत्ताकालभाव्याप्तिर्ज्ञाने लक्ष्मचतुष्टयम्॥'[15] इति।

५.प्रकृतिः –

प्रतिस्तु सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मायादिशब्दवाच्या चतुर्विंशति-तत्त्वात्मिका पुराणेषु प्रथिता। तस्या एव विकृतिभूतमिदं समग्रमपि विश्वम्।

६.कालः –

गुणत्रयरहितः जडः कालः। क्षणादिव्यवहारहेतुः सः विभुः। भूत-भविष्यद्-वर्तमानभेदेन त्रिविधः। अखण्डकालः नित्यः, खण्डस्त-वनित्यः।

मुक्तिसाधनानि

मुक्तिसाधने भक्तिप्रपत्तिरूपोपायभेदेन द्वे स्तः। 'भक्तिप्रपत्तिभ्यां प्रपन्न ईश्वर एव मोक्षं ददाति। अतस्तयोरेव मोक्षोपायत्वम्'[16]। गीतादावुपवर्णिताः कर्मयोगज्ञानयोगादयोऽपि भक्तिद्वारैव मुक्ति-साधनभूताः। तदुक्तम् - 'मोक्षोपायत्वेनोक्तानां कर्मयोगज्ञान-योगप्रभृतीनां भक्तिद्वारैव साधनत्वम्। ज्ञानयोगो नाम कर्मयोगा-न्निर्मलान्तःकरणस्य ईश्वरशेषत्वेन प्रकृतिवियुक्तस्वात्मचिन्ता-विशेषः।'[17] भक्तिमार्गस्तु त्रैवर्णिकानामेव। भक्तिर्नाम यमनियमाद्यष्टाङ्ग योगविशिष्टतैलधारावच्छिन्नसंस्मृतिसन्तानरूपा। अत्र सप्ताङ्गानि विवेक-विमोक-अभ्यास-क्रिया-कल्याण-अनवसाद-अनुद्धर्षरूपाणि।

१. विवेकः - पवित्रान्नसम्पाद्या देहशुद्धिः।

२. विमोकः - कामक्रोधाद्यवशता।

३. अभ्यासः - क्रियासमभिव्याहारेण भगवच्चिन्तनम्।

४. क्रिया - श्रद्धया पञ्चयज्ञानुष्ठानम्।

५. कल्याणम्- सत्य-दया-दान-अहिंसादिसद्‌गुणसम्पादनम्।

६. अनवसादः - दैन्याभावः।

७. अनुद्धर्षः - साधनविषयेऽतृप्तिः।

तदुक्तम् -

'भक्तियोगो नाम यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगवान् तैलधारावदवच्छिन्न-स्मृतिसन्तानरूपः। स च विवेक-विमोक-अभ्यास-क्रिया-कल्याण-अनवसाद-अनुद्धर्षरूपसाधनसप्तकजन्यः।'[18]

प्रपत्तिमार्गस्तु सर्वेषामपि भवितुमर्हति। प्रपत्तिः शरणागतिः। षड्‌विधेयं प्रपत्तिः सकृदनुष्ठेया।

शरणागतिरियं षड्‌विधा -

१. भगवतः नारायणस्य आज्ञापालनम्

२. अवगुणपरित्यागः

३. रक्षतीत्येवं विश्वासः

४. रक्षकत्वेन भगवतो नारायणस्य वरणम्

५. कर्मफले निरासक्तिः

६.उच्चकुलजन्म-विद्या-सम्पत्त्याद्यहङ्कारकारणेषुसत्स्वपि गर्वत्यागः। तदुक्तम् -

'आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम्।

आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्‌विधा शरणागतिः॥'[19]

प्रपत्तिमार्गावलम्बिनां प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धः न विद्यत इति प्रपत्तिमार्गावलम्बनमतीव श्रेयस्करम्।

'साधनं भगवत्प्राप्तौ सा एवेति स्थिरा मतिः।

साध्यभक्तिस्तथा सैव प्रपत्तिरिति गीयते॥

उपायभक्तिः प्रारब्धव्यतिरिक्ताघनाशिनी।

साध्यभक्तिस्तु सा हन्त्री प्रारब्धस्यापि भूयसी॥'[20]

जीवेषु सर्वेष्वपि भेदाङ्गीकारेऽपि मुक्तौ तारतम्यप्रतिषेध आनन्दसाम्यं च सर्वेषामङ्गीकृतम्। कर्मनिमित्तमेव हि जीवानां मानुषदेवगन्धर्वादिशरीराणि। जीवेषु देवत्वादिरूपा स्वारसिकी जातिर्नास्त्येव। ज्ञानस्वरूपं तु समेषाँ जीवानां समानमेव। अत एव मुक्तौ समानानन्दो वा परमात्मानन्दानुभव एव वा भवतीति विज्ञेयम्। तदुक्तम्-

जीवेषु सर्वेष्वपि भेदाङ्गीकारेऽपि मुक्तौ तारतम्यप्रतिषेध आनन्दसाम्यं च सर्वेषामङ्गीकृतम्। कर्मनिमित्तमेव हि जीवानां मानुषदेवगन्धर्वादिशरीराणि। जीवेषु देवत्वादिरूपा स्वारसिकी जातिर्नास्त्येव। ज्ञानस्वरूपं तु समेषां जीवानां समानमेव। अत एव मुक्तौ समानानन्दो वा परमात्मा-नन्दानुभव एव ब्रा भवतीति विज्ञेयम्। तदुक्तम् -

अ. 'जीवात्मस्वरूपं तु देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपनाना-विधभेदरहितं ज्ञानानन्दैकगुणम्। तस्यैतस्य कर्मकृतदेवादिभेदेऽ-पध्वस्ते स्वरूपभेदो वाचामगोचरः स्वसंवेद्यः "ज्ञानस्वरूपम्" इत्येतावदेव निर्देश्यम्। तच्च सर्वेषाम् आत्मनां समानम्'[21] इति।

आ.'त्रय्यन्तनिष्णातास्तु....अविद्योच्छेदपूर्वकस्वाभाविकपरमात्मानुभवमेव मोक्षमाचक्षते।'[22] इति च।

एवमिह विशिष्टाद्वैतदर्शनस्य प्रधानतत्त्वानि यथामति सङ्क्षेपेण निरूपितानि। दर्शनक्षेत्रे बुद्धिस्वरूपप्रतिपादनसर्वज्ञानयाथार्थ्य-समर्थनपरमात्मानन्दानुभवरूपमोक्षप्रतिपादनेन दर्शनमिदं नैकविध-वैशिष्टचोपेतं प्रतिभाति।

ब्रह्मसूत्रप्रमेयः

ब्रह्मसूत्राणि अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इत्यारभ्यः अनावृत्तिश्शब्दात् इति सूत्रपर्यन्तं वर्तन्ते। विशिष्टाद्वैतरीत्या ५४५ सूत्राणि, १५६ अधिकरणानि सन्ति। श्रीमद्रामानुजाः बोधायनमाश्रित्य श्रीभाष्यं व्यरीचन्। श्रीमद्वेदान्तदेशिकाः उपवर्ष बोधायनयोः अभेदं मन्विरे। बादरायणमहर्षिणा आश्मरथ्य बादरि औडुलोमि काशकृत्सन कार्ष्णजिनि आत्रेय महर्षिणां प्रस्तुतिः ब्रह्मसूत्रेषु कृता। एते सर्वे बादरायणस्य पूर्ववर्तीनः ब्रह्मतत्वविचारकाः आसन्। ब्रह्मसूत्रेषु परं ब्रह्मणः विषये एवं निरूपितम्।

परं ब्रह्म-सत् ईक्षितम् आनन्दमयम् आदित्यान्तर्वर्ती नेत्रान्तर्वर्ती आकाशः प्राणः ज्योतिः भोक्ता अदृश्यत्वादिगुणकं वैश्वानरः इति श्रीभाष्ये प्रथमाध्याये प्रथमपादे[23] निरूपितम्। प्रथमाध्याये तृतीयपादे द्युभ्वाद्यायतनं मुक्तोपसृप्यम् अनन्तम् अक्षरम् ईक्षतिकर्मभूतं दहरम् अङ्गुष्ठप्रमितम् इति निरूपितम्[24]। प्रथमेऽध्याये चतुर्थपादे जगदुपादानकारणं लीलैकरसं वैषम्यनैर्घण्यरहितं चराचर व्यपाश्रयम् अनादि कर्मसापेक्षम् इति उक्तम्[25]।उभयलिङ्गं जीवबन्धविपर्यययोः कर्तृत्वेन च उपपादितं वर्तते[26]। ब्रह्मसूत्राणि जीवविषये आत्मा नित्यः ज्ञानी कर्ता अणुः परमात्मायत्तस्वरूपः परमात्मनः अंशः देह सम्बन्धवशात् विधिनिषेध प्रवर्तकः परमात्मानः सङ्कल्पेन तिरोहित स्वभाववान् भवतीति निरूपयन्ति। अस्य बन्धमोक्षौ परमात्माधीनौ जगत्सृष्ट्यादि कर्तृत्वम् अस्य न सम्भवतीति निरूपयन्ति ब्रह्मसूत्राणि मोक्षदशायां ब्रह्मभोगम् अनुभवतीति निरूपयन्ति ।

प्रकृति विषये ब्रह्मसूत्रेषु एवं निरूपितं यत् पञ्चमहाभूतानि परमात्मानम् अधिष्ठाय भवन्तीति उक्तम्। परमात्मा संकल्पपूर्वकं जीवद्वारा आकाशेषु अनुप्रविश्य जगत्सृष्ट्यादिकं करोतीति कारणात् जीवप्रकृती परमात्मानः शरीरभूते वर्तते। जीवप्रकृत्योः आत्मापरमात्मा भवति। अत एव विशिष्टस्य अद्वैतः सः परमात्मा इत्युक्तम्। अस्यापेक्षया उत्कृष्टः आत्मा नास्ति इति कृत्य अयं परमात्मा इति उच्यते। इन्द्र, प्राण, आकाशादि चेतनाचतन-वाचकपदानि परमात्मानं बोद्धुमर्हन्ति। परमात्मानधिष्ठिता केवल प्रकृतिर्वा परमाणवः वा जगत्कारणत्वेन न भवन्ति। अयं प्रपञ्च सर्वोऽपि ब्रह्मणः चतुर्थभागः कालान्तरे अवश्यं त्यक्तव्यः भवति। अत्र शाश्वानन्दः न जायते। अनन्ततो गत्वा शाश्वातानन्दं यः प्राप्तुम् इच्छति वर्णाश्रमोचित श्रौतस्मार्तकर्माणि यावत् जीवम् अनुष्ठानं कुर्वन् शमदमादिगुणसम्पन्नो भूत्वा आहारनियमयुक्तः सन् कस्याश्चित् विद्यायाः उपासना विधेया भवति। तादृशे मुमुक्षे परमात्मनः अनुग्रहः जायते चेत् शरीरावसन समये परमात्मा एनम् एतस्य पूण्यपापावशेषान् निर्मूल्य, अर्चिरादिमार्गेण परम पदं नयति। तादृशः मुक्तः परमात्मानुभवजनित आनन्दे निमग्न भवति। तस्मात् कदापि सः न पुनरावर्तते। इयं मुक्तिः विशिष्टाद्वैते श्रीभाष्ये प्रतिपादिता। अतः प्रत्येकं पुरुषेण एतदृश मुक्तिप्राप्तये यत्नः विधेय इति ब्रह्मसूत्रकरस्य स्पष्टः उपदेशः ।

परिशीलितग्रन्थाः

१.तत्त्वमुक्ताकलापः, श्रीमद्वेदान्तदेशिकविहारसभा, श्रीब्रह्मतन्त्रस्व-तन्त्रपरकालमठः, मैसूरु, १९७९।

२.न्यायसिद्धाञ्जनम्, श्रीवैष्णवसिद्धान्तप्रचारसभा, मद्रास्, १९३४।

३.यतीन्द्रमतदीपिका, चौखम्बासंस्कृतभवनम्, वाराणसी, १९८९।

४.बृहदारण्यकोपनिषत्, मोतीलाल् बनारसिदास्, देहली, २००७।

५.मनुस्मृतिः, मोतीलाल् बनारसिदास्, देहली, १९९३।

६.श्रीभाष्यम्, श्रीनरसिंहप्रियट्रस्ट्, चेन्नै, २०००।

७.वेदार्थसङ्ग्रहः, अध्यात्मप्रकाशनालयः, होळेनरसीपुरम्, १९५८।

८.श्वेताश्वतरोपनिषद्, संस्कृत अकाडेमी, मेलुकोटे।

९. छान्दोग्योपनिषद्, संस्कृत अकाडेमी, मेलुकोटे।

१०.तत्त्वत्रयम्, पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्, बेङ्गलुरू, २००६।

११.कठोपनिषद्, संस्कृत अकाडेमी, मेलुकोटे।

पाद टिप्पणी:

1 वेदार्थसङ्ग्रहः, पृ. - १००।

2 श्रीभाष्यम् – १.१.१।

3 नृसिंहतापिनीयोपनिषद् - ९.९।

4 श्वेताश्वतरोपिनिषद् - ६.११।

5 त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद् - ३.३।

6 छान्दोग्योपनिषद् - ६.३.१०।

7 रामानुजदर्शनम्, पृ. – ७।

8 यतीन्द्रमतदीपिका – ३।

9 यतीन्द्रमतदीपिका - ४।

10 तत्त्वमुक्ताकलापः, बुद्धिसरः - ३१।

11 वेदान्तकारिका – ८.१।

12 तत्त्वत्रयम्, पृ. – २६।

13 कठोपनिषद् – ३.९ + ऋग् – १.२.७।

14 तत्त्वमुक्ताकलापः, जीवसरः, श्लोक. – ६९।

15 न्यायसिद्धाञ्जनम्, बुद्धिपरिच्छेदः, पृ. – २४९।

16 यतीन्द्रमतदीपिका, पृ. – ९४।

17 यतीन्द्रमतदीपिका, पृ. – ९४।

18 यतीन्द्रमतदीपिका

19 अहिर्बुध्न्यसंहिता - २८।

20 न्यायसिद्धाञ्जनम्, पृ. – ७२।

21 वेदार्थसङ्ग्रहः, पृ. – ५।

22 श्रीभाष्यम् – १.२.१२।

23 श्रीभाष्यम्- १.१।

24 श्रीभाष्यम्- १.३।

25 श्रीभाष्यम्- १.४।

26 श्रीभाष्यम्- २.२।